

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publisistik jurnal

Iyun - 2013

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадний, ижтимоий-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЎРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 6 (193)

2013 йил, июнь

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ Жондин сени кўп севармен... (Ш. Сирожиддинов, Г. Одилова).....	2	УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН Улкан мерос (М. Қўшмоқов).....	140
НАСР Бенгал хикоялари. (Рус тилидан Назира Жўраева тарж.).....	2	АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА Акмал САИДОВ. «Иблислар» – огохлик ва башорат романи.....	85
Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. Иблислар. Роман. (Рус тилидан Иброҳим Фафуров тарж.).....	44	Абдулла УЛУҒОВ. Туш – гаройиб жумбок.....	150
Н.СОСЭКИ. Қалб. Роман. (Япон тилидан Нодира Аминова тарж.).....	115	З АБДУРАШИДОВ. “Катта бошлик” фаолиятининг айрим кирралари.....	62
ДРАМАТУРГИЯ М.БУЛГАКОВ. Дон Кихот. Драма. (Рус тилидан Низом Комил тарж.).....	87	Нарзулла ЖЎРАЕВ. Таваллодан муножотгача.....	66
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ Замонавий рус шеърияти. Шеърлар (Рус тилидан У. Азим ва Х.Рустамова тарж.).....	28	Мо ЯНЬ. Қиссагўй. Нобель маърузаси. (Рус тилидан А. Файзулла тарж.).....	176
Жаҳон болалар шеърияти Шеърлар. (Рус тилидан А. Акбар, қирғиз тилидан Т. Адашбоев тарж.).....	107	ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САҢЪАТИ Унутилмас сиймолар ..... 186✓ Жаҳон бўйлаб..... 198✓ Муқовамизда ..... 203✓ Таквим..... 205✓	

Абдулла УЛУҒОВ

ТУШ – ҒАРОЙИБ ЖУМБОҚ

Ҳар бир одам ўзига хос сирли олам бўлгани боис ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам ҳамшиша жумбоқдир. Одам ақл-идрок даражаси, ижтимоий мавқеи, ҳаётий тажрибасининг кўп-озлигидан катъи назар, адашади, хато қилади, янглишади ва шу жараёнда аста-секинлик билан ўзини ва тева-рак-атрофидаги оламни англаб боради. Кишининг ҳар бир хатоси унга аввал сезмаган, пайкамаган, эътибор қилмаган ҳақиқатларини аён этади. Одам бошқа пайтда эмас, айнан хато қилганида,

янглишганида унинг ҳаёти бошқалар билан бениҳоя боғлиқлигини кўпроқ ҳис қилади ва турмуш жуда чигал, мураккаб жумбоқ эканини англай бошлайди. Бу жараён бир умр – сўнгги нафасгача давом этади. Адабий асарларда азалдан шу хусусда сўз юритилади. Уларда инсон ҳаёти билан боғлиқ турли муаммоларга эътибор қаратилади. Бу жиҳатдан санъатнинг бошқа бирор тури адабиёт билан тенглашолмайди. Унда инсоннинг ўтмиши эслатилиб, бугуни гавдалантирилади, келажак тўғрисидаги орзу-хаёллари, ўй-кечинмалари ифодаланади. Бадий асарларда, жумладан, қаҳрамонларнинг тушида кечган ҳодисалар ҳам нақл қилинади. Тушлар эса инсон ҳаётида ўзига хос ўрин тутаяди. Уларда одамнинг кўрган-кечирганлари, хаёл-тасаввури, ўй-кечинмалари ғаройиб тарзда уйғунлашади. Одам ўнгида кўрганларини таҳлил қилиб, бошқаларга тушунтира олади. Лекин ҳеч ким тушида кўрганларини бошқаларга тўлиқ маълум қилолмайди. Тушда кўрганларни англаш, тушунтириш эмас, тўлиқ эслолмасликнинг ўзи ҳам кишини мушкул аҳволга солади. Шунинг учун Мавлоно Жалолиддин Румий:

*Ўз тушин таъбирин билмас киши,
Ўзгалар таъбири бирла не иши, –*

дейди. (Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Бешинчи китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Техрон: “Ал-Худо” халқаро нашриёти, 2004. – 400 б. – 181-бет.)

Туш оқар сувдай тўхтамасдан ўтиб кетади. Сувни эса изига қайтариб бўлмайди. Ўнгида кўрган, эшитгани одамнинг хотирасига озроқ бўлса-да, ўрнашиб қолади. Лекин тушидагиси тўғрисида бундай деб бўлмайди. Улар тезда эсдан чиқади. Киши диққатини жамлашга ҳар қанча уринганида ҳам тушида кўрганларини хотирасида тўлиқ тиклолмайди. Лекин улар хаёл ойнасида қутилмаганда пайдо бўлади ва ғоят тезлик билан сирли тарзда йўқлик қаърига сингиб кетади. Балки шунинг учундир тушдаги ҳодисаларни худди турмушдаги воқеалар сингари таҳлил, тафтиш қилишга одамнинг қурби, ақли етмайди. Аммо ҳар бир кишининг турмуши тушида кўрганлари билан қандайдир тарзда боғлиқ кечади. Бу ҳақиқатни ҳис қилиш, туш ва ҳушёрлик ҳолати ўртасидаги

ришталарни ўзаро боғлашга одам кўпинча ожизлик килади.

Туш, вақт ўлчамига кўра, киши умрининг арзимас улушини ташкил этади. Лекин унга эътибор қилмасдан инсон ўзи тўғрисидаги асл ҳақиқатни билиб ололмайди. Чунки ҳақиқат ёмби каби ҳеч қачон яхлит бўлмайди. Уни билиб олиш учун нафақат катта, йирик ходисалар, балки майда зарраларга ҳам диққат қилиш, ўрганиш талаб этилади. Шунинг учун ҳақиқатга осонликча эришиб бўлмайди. Аёнки, ҳар бир одам баъзан кўзи очик ҳолида, ақл-хуши жойида бўлган пайтида ҳам ўзининг айрим ҳаракатларидан таажжубга тушади. Шундай экан, киши ухлаганида, мияси дам олаётганида кўрганларини тушунмасдан ажабланиши табиий. Агар одам ҳамма нарсани, айниқса, ўзини осонгина тушуниб етганида эди, ҳаёт бунчалик қизик бўлмасди. Ҳар бир одам умр бўйи ўзини билиб-билмай, тушуниб-тушунмай яшайди. Шу боисдан инсон ўзи учун ҳам, бошқалар учун тушуниксиз, мавҳум, айна чоғда қизикарли ва ғаройиб олам бўлиб қолаверади. Инсоннинг сирли, жумбоқ дунёси шу боис ҳам фан, адабиёт, санъат учун асосий мавзу бўлиб келади.

Маълумки, инсоннинг ҳаёти икки ҳолат – уйғоқлик ва уйқу ҳолатида кечади. Инсон уйғоқ ҳолатида турли амалий иш билан шуғулланиб, борлиққа таъсир кўрсатади. Аниқроғи, уни ўз мақсадига мувофиқ тарзда ўзгартиришга интилади. Унинг изланиш, ҳаракат, уринишлари натижасида теварак-атрофда муайян янгиланишлар юзага келади. Инсоннинг уйғоқликдаги фаолияти борлиқни ўзлаштириш, уни ўзгартиришга қаратилади. Чунки уйғоқлигида ҳар бир одам жисмоний ва ақлий меҳнат билан шуғулланади. Ухлаганида эса унинг жисмоний ва ақлий фаолияти тўхтайдди. Аммо у баъзан туш кўради ва унда турли ҳаракатлар килади, ҳаёлига келмаган ходисаларни бошидан кечиради, ҳар хил воқеаларга гувоҳ бўлади. Лекин тушидаги воқеа-ходисалар уйғоқлик ҳолатидаги воқеаларга кўпинча унчалик ўхшамайди. Шунинг учун туш азалдан барчани қизиктириб келади. Ушбу жумбоқ турлича талқин этилади. Шарку Ғарбнинг рухшунос олимлари, барча давр файласуфлари тушни ўрганиш, таҳлил қилиш билан шуғулланади. Аммо тушлар хусусидаги шарҳ, изоҳлар жуда жўнлиги боис ҳеч қимни қаноатлантирмайди. Масалан: “Туш – уйқуда содир бўладиган субъектив психик ходиса. Физиологик жиҳатдан туш бош мия катта яримшарларининг тормозланмаган хужайралари фаолияти натижасидир. Чуқур уйқу пайтида бош мия пўстлоқ қисмининг хужайралари бутунлай тормозланади ва бунда туш кўрилмайди. Бош мия пўстлоқ қисмининг айрим бўлақлари тормозланмаганда шу жойлар кучсиз таъсирларга сезгир бўлади. Шунда одам туш кўради. Тушда уйқудаги киши аниқ ва тасвири кечинмаларнинг шоҳиди бўлади. Тушдаги воқеалар бир-бирига боғлиқ, бир оз ноаниқ, хаяжонли, афсонавий тус олади. Туш, асосан, тез кечадиган уйқу фазасидан уйғониш вақтида ёки ундан сўнгги бир неча дақиқа давомида рўй беради, киши уни узоқ вақт ёдда саклай олмайди. Киши сокин кечадаги уйқу фазасида ҳам туш кўриши мумкин. Эрталабки уйғониш даврида туш, одатда, узоқ давом этади (чунки бунда “тез кечадиган” уйқу вақти узоқроқ бўлади). Тушнинг хусусияти кишининг нерв системаси типига, унинг соғлиғига, маълум даврдаги кечинмаларига боғлиқ” дейилади. (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. 704 б. – 685-бет.) Табиийки, туш тўғрисидаги бундай илмий тавсифлар кўп кузатишларга асосланади. Лекин улар туш ходисасининг моҳияти тўғрисида аниқ тасаввур бермайди. Туш ходисасининг мавҳум ва сирлилиги ҳар бир одам ўзига хос жумбоқ, унинг туши ҳам ғоят чигал лабиринт эканлиги, инсон қалбида турли оламлар туташидан далолат беради. Инсонда оламлар бирлашгани боис у “қоинот гултожи” дейилади. Инсон заминга банди, унинг кундалик ташвишларига асир бўлгани холда, самога интилади, ҳаёлида ой, юлдузлар билан сирлашади. Эҳтимол, шу

боис у ўнгида эплогмайдиған ишларини тушида осонлик билан амалга оширади. Туш ҳодисаси одамга у замин ва осмон туташадиған макон эканига ишора этади. Баъзида одам гувоҳи бўлған воқеалари аввал тушида намоён бўлганини билиб қолиши, айрим ҳолларда эса тушида кўргани ўнгида рўй берганини ҳис қилиши – буларнинг барчаси ғайрихитийрий тарзда кечиши худди шуни билдиради. Тушдаги воқеалар кўпинча кишининг кундалик фаолияти билан қандайдир тарзда боғланади ва бу, албатта, хаёлдан ўтади. Шу боисдан ҳеч ким тушига бефарқ бўлолмайди. “Туш – уйқуда вужудга келадиган образлар, уйқу вақтида кўриладиган нарсалар” бўлгани учун у кишининг кайфияти, фаолиятига, албатта, ўз таъсирини ўтказида. (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 2-том. – М. : “Рус тили” нашриёти, 1981. – 715 б. – 236-бет.) Одам яхши туш кўрса ҳам, аксинча бўлганида ҳам яқин орада ҳаётида қандайдир ҳодиса юз беришини ич-ичидан ҳис этади. Ана шу савқитабий ҳолат уни ўйлантириб, ташвишга солади. Бадий асарларда инсон ҳаётини ҳар томонлама ёритиш, унинг образини тўлақонли кўрсатиш мақсадида қаҳрамонларнинг тушлари баёнига муайян ўрин берилади. Фольклор намуналарида ҳам, ёзма мумтоз асарларда ҳам инсоннинг туши унинг ички кечинмалари, мақсад-интилиши, дуч келган муаммолари билан бевосита боғлиқ ҳолда кечишига эътибор қаратилади. Чунки туш ҳар бир киши ҳаётининг узвий қисми саналади. Туш мотиви, туш эпизоди жаҳон адабиёти намуналарида ҳам, ўзбек адиблари асарлари сюжетида ҳам ҳажм жиҳатидан унчалик катта ўрин эгалламайди. Лекин у қаҳрамонлар характери ни очишда, уларнинг руҳиятидаги зиддиятли курашни акс эттиришда муҳим аҳамият касб этади. Туш эпизоди ва туш мотиви инсон ҳаётидаги мавжуд ҳодиса сифатида дастлаб оғзаки адабиётда акс этгани, ундан ёзма адабиётга ўтгани барчага аён. Аксарият эртак, дostonларда сюжет воқеалари бевосита тушда кечган воқеалар орқали ривожланади. “Алпомиш” дostonи бунга ёркин мисол бўла олади. Ушбу дostonни ҳам, “Рамаяна”, “Маҳабҳорат”, “Манас”, “Тўрўғли” сингари халқ дostonларини ҳам қаҳрамонларнинг тушисиз тасаввур этиб бўлмайди. “Алпомиш”да бир неча ўринда қаҳрамонларнинг туш кўрганига эътибор қаратилади. Масалан, Алпомиш, Барчин ва Қоражоннинг бир пайтда бир хил туш кўргани айтилади. Дostonда кўнгли, руҳи, дунёқараши бир-бирига мос кишилар ўртасида узвий боғлиқлик, ўзаро яқинлик бўлиши шу тарзда таъкидланади. Халқ оғзаки ижодида, жумладан, дostonларда туш мотиви сюжет ҳалқаларини туташтиришда асосий нукталардан бири саналади.

“Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Кунтуғмиш”, “Рустамхон” каби дostonларда туш мотиви сюжетни ҳаракатлантирувчи, унга динамик тус берувчи зарурий унсур – катализатор вазифасини бажаради. “Маликаи Хуснобод”, “Сусамбил” сингари халқ эртакларида ҳам туш мотиви шундай мавқеда туради. Адабиётшунос Жаббор Эшонқулнинг “Фольклор: образ ва талқин” монографияси, “Ўзбек халқ дostonларида туш мотивининг ўрни ва таснифи”, “Ўзбек эртакларида туш мотиви” мақолаларида бу хусусда батафсил мулоҳаза юритилиб, туш мотиви эртак, дostonларнинг таркибий қисми эканлиги таъкидланади.

Туш инсон ҳаётининг ажралмас, узвий бўлаги бўлгани боис эртак, дoston, романларда унга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки тушида ҳар бир одам бошқа бир оламга тушиб қолади. Одам тушида кўпинча ўзини юксак шон-шухратга эришган ёки тубанлик ботқоғига ботган ҳолда кўради ва бунинг таъсирида унинг кайфияти ўз-ўзидан ўзгаради. Кайфиятнинг ўзгариши эса кишининг фаолиятига бевосита таъсир ўтказида. Одам тушидаги воқеаларнинг маъносини, унинг нимага ишора эканини аниқ билолмасида, лекин уларни буткул унутиб ҳам юборолмайди. Тушида кўрганлари ҳар бир одамнинг онг остида сақланиб қолади. Бу хусусда улў рус адиби Фёдор Достоевский шундай дейди: “Тохо ҳеч ақлга тўғри келмайдиган, ғайритабий ва ғалати тушлар кўради одам; уйғониб

уларни аниқ эслаймиз ва шундай ғалати нарсадан жуда хайрон бўлиб қоламиз; туш кўрган пайтингизда ақлингиз доим ўзингизда бўлганлигини ҳамиша эслайсиз... Сизнинг тушингиз ҳеч куракда турмайдиган, бўлмағур, ақл бовар қилмайдиган воқеаларга тўла, лекин айна пайтда сизнинг ақлингиз буларни ўзи худди шундай бўлиши керак бир нарсадай қабул қилади, нега шундай?.. Уйқудан уйғонаркансиз ва воқелик кучоғига қайтаркансиз, ҳар сафар сиз уйқу билан бирга яна англаб бўлмас бир нарсани қолдирганлигингизни қудратли бир ҳиссиёт кучи билан сезасиз, нега? Сиз ҳеч ақлга тўғри келмаган нарсаларни туш кўрганлигингиздан қулиб кўясиз, шу билан бирга, тушдаги мана шу ақлга тўғри келмайдиган нарсалар ҳаммаси қовушиб, бир-бирига чапишиб, қандайдир бир фикр ҳосил қилаётганлигини пайқайсиз, бу фикр ўнгингиздаги ҳаётингизга тааллуқли бўлади. Сизнинг ҳозирги ҳаётингизнинг аллақандай бир улушини ташкил қилади, у сизнинг қалбингизда илгари ҳам, ҳозир ҳам мавжуд бўлади; тушингиз сизга аллақандай бир янги нарсани, сиз кутган нарсани башорат қилгандай бўлади; сиз қаттиқ таъсирланасиз, шодланасиз ёки қайғуга ботасиз, лекин бу ўзи нимадан иборат, сизга қандай хабар келди – буларнинг барини сиз на англай оласиз ва на эслай оласиз”, дейди. (Достоевский Ф. М. Тўрт қисмдан иборат роман/ [Иброҳим Ғафуров тарж.] – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 656 б. – 477 – 478-бетлар.)

Ф. Достоевский ўз асарларида қаҳрамонларини турли вазият, қайфият, ҳолатда кўрсатиш асосида ҳар бир одамнинг ботинида ўз тафтишчиси бўлиши ҳамда у билан доим баҳс-мунозара кечиши, овозсиз, унсиз бу савол-жавоб жараёни сўнгги нафасгача давом этиши, ички мунозара-сўрок чоғида одам ўзининг аслида ким эканлигидан, оз-моз бўлса-да, воқиф бўлиши, инсоннинг ўзидан қаноатланмаслиги ва атрофдагилардан норозилиги айнан шу сирли жумбоқ билан боғлиқлигини очиб беради. Достоевский асарларида инсон ҳар бир нарсада, борлиқдаги ҳар бир ҳаракатда мислсиз маъно мавжудлигини англаши, унинг бутун ҳаёти ана шу маънони излашга, идрок этишга қаратилиши, шунда унинг умри мазмун касб этиши, акс ҳолда, бесамар кечишини таъкидлайди. А. Пушкин, Н. Гоголь, О. Бальзак, Л. Толстой сингари улуғ адибларнинг асарлари ҳам жаҳон адабиётидаги ноёб ҳодисалар сирасига қиради. Буни ҳеч ким инкор қилмайди. Чунки уларнинг асарларида ҳаёт ҳодисалари ниҳоятда ишонарли тасвирланиб, кишилар образи жуда жонли, ҳаётий гавдалантирилади. Ф. Достоевский эса “Евгений Онегин”, “Тарас Бульба”, “Инсоният комедияси”, “Уруш ва тинчлик” муаллифлари каби инсоннинг ҳаётий, жонли образини кўрсатишнинг ўзи билан кифояланмайди. У ана шу мураккаб ҳолатни очиб бериш мақсадида инсон қалбининг қаърида кечадиган жараёнларга, ўз-ўзи билан савол-жавоб чоғида онг-тафаккури ёришиб кетадиган лаҳзаларга эътибор қаратади. Адиб туш ҳодисасини ҳам ниҳоятда нозик таҳлил қилади. У инсоннинг ўзини-ўзи англаши жараёнида тушида кечганлари муҳим аҳамият касб этишини уқтиради.

Туш жумбоғи худди Достоевский таъкидлаганидек, ғаройиб эканлигини ушбу романни ўқиётганда ҳар бир одам чуқур англайди. Тўғрироғи, ўзида ҳам тушлари тўғрисида шундай фикр бўлгани, лекин роман билан танишганидан кейин буни англаганини идрок этади. Улуғ адиб ўз асарларида шу тарзда одамларнинг ботинида турган, лекин илғанмайдиган туйғу, фикрларни аниқ-равшан ифодалаб беради. Ёзувчининг асарлари ўқувчи учун бамисоли ботинини кўрсатадиган кўзгуга айланади. У инсоннинг турли кечинма, ҳолатларини, жумладан, тушини барча адиблардан кўра чуқурроқ ёритади. Шу боисдан машҳур файласуф адабиётшунос Михаил Бахтин: “Достоевский тушнинг деярли барча кўриниш ва нозик жиҳатларига жиддий эътибор қаратиб, унинг воқеликни бадиий акс эттиришдаги имкониятларидан жуда кенг фойдаланган. Достоевский асарларида туш шу даражада кўп ва муҳим ўрин тутадикки, эҳтимол, Европа адабиётида бошқа

бундай ёзувчи йўқдир. Раскольников, Свидригайлов, Мишкин, Ипполит, ўсмир, Верлов, Алёша ва Дмитрий Карамазовнинг тушларини ҳамда бу тушларнинг ушбу асарлар ғоявий мазмунини очишдаги ролини эсга олайлик. Достоевский асарларида қахрамонларнинг кўркинчли туш кўргани кўп тасвирланади”, дейди. (Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: «Советская Россия», 1979. – 320 с. – С. 172).

Кишининг тушига муносабатида ҳам унинг табиати, ички дунёси билинади. Бесабр, ҳовлиқма кишилар кўпинча тушини бошқаларга билдиришга ошиқади. Улар тушида кўрганлари ёнига бошқа воқеаларни ҳам қўшиб-чатиб айтаверади. Бундай кишилар кўркинчли туш кўрса, ваҳимага тушиб, агрофдагиларни безовта қилади. Кўрган тушига ёлғон гапларни қўшиб айтиш эса гуноҳ саналади. Чунки ёлғон аралашганда рост сўз ҳам таъсирсиз бўлиб қолади. Шу боис “Ёлғон сўз ризкни қияди”, дейилади. Ризкнинг камайишига сабаб бўладиган ёлғон яхши тушнинг ҳам файзини кетказади. Тушида кўрганларига ёлғон сўз қўшмасдан, эслаганича айтиш кишига зарар келтирмайди. Тушини бошқаларга маълум қилгандан кўра, уни сир сақлаш мақбул саналади. Чунки Абу Ҳомид Ғаззолий: “Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: “Киши тушида отасидан бошқасини кўриб, отамни кўрдим, деб даъво қилиши, кўрмаган нарсасини кўрдим ёки айтмаган нарсасини айтдим, дейиши улкан ёлғондир” (Бухорий ривояти). Яна шундай мазмунда ҳадис бор: “Кимки ёлғон туш айтса, киёмат кунида ҳеч қачон бир-бирига тугилмайдиган икки қилни туғиш вазифаси унга юкланади” (Бухорий ривояти)”, дейди. (Абу Ҳомид Ғаззолий. Тил офатлари китоби. – Тошкент: – “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011. – 156 б. – 89-бет.) Оғир, вазмин кишилар ўнгида кўрган воқеаларини ҳам, тушида кечган ходисаларни ҳам иложи борича бошқаларга билдирмайди. Улар тушини кўпинча ҳеч кимга айтмайди ва тезда унутиб юборади. Агар киши тушини эслаганича бошқаларга айтса, у хотирасида нисбатан узоқроқ сақланади. Чунки айтаётганида тушидаги айрим ўринлар хаёл-тасаввурда кўриниб, мияга мустаҳкамроқ ўрнашади. “Ўткан кунлар” қахрамони табиатан оғир, вазмин бўлгани боис уйқусидан чўчиб уйғонган, юраги гуп-гуп уриб безовталанган бўлса-да, ҳеч кимга бу хусусда оғиз очмайди. У шунинг учун ҳам кўркинчли тушини тезда эсидан чиқаради. Қолаверса, Отабек исломий тарбия кўргани боис нохуш туш кўрганини маълум қилмайди. Чунки мусулмончиликда яхши туш Оллоҳнинг инояти экани, киши бунинг учун яратганга шукрона айтиб, тушини бошқаларга билдириши, маҳзун қиладиган туш шайтонданлиги, шундай туш кўрганида парвардигордан паноҳ тилаб, уни ўзгаларга маълум қилмаслиги маъқул кўрилади.

Тушдаги воқеалар мавҳум, ғира-шира кўринишда бўлса-да, улар Ф. Достоевский таъкидлаганидек, кишининг турмушида кечган ва кечадиган воқеаларга қандайдир тарзда боғланади. Лекин бу алоқадорликни киши ўша пайтда эмас, кейинчалик пайқайди. Тушда кечган воқеалар дақиқалар ўтиши билан хотира қаърига шўнғиб кетади. Шунинг учун Отабек уйқудан турганида тушида кўрганларини тўлик эслолмайди.

Одам тушида кўрганларини эмас, ўнгида кечганлари, ўзининг ўй-кечинмаларини ҳам сўзма-сўз, айнан айтиб беролмайди. Киши кўрган-кечирган, гувоҳи бўлган, ўйлаганларини сўзлаб бераётганида, албатта, талайгина муҳим жиҳатларни унутиб қолдиради. Лекин одамнинг ўнгида кўрганлари ҳам, тушида кечганлари ҳам шу бўйича қолиб кетмайди. Улар дафъатан қутилмаганда хотира қаъридан юзага калкиб чиқади. Шунда киши беихтиёр хайратга тушади, бир зум ажабланиб қолади ва ўзининг ўзи учун жумбоқ эканлигини, бир зумга бўлса-да, ҳис этади. Афсуски, одам ўзининг бундай ҳолатига унчалик эътибор бермайди. Чунки бу инсоннинг руҳига боғлиқ жумбоқ. Руҳнинг сирига эса мушоҳада билан етиб бўлмайди. Туш ходисаси кишининг руҳи ҳамда турмуши билан боғланади.

Инсон табиатининг ушбу жумбоғи хусусида Фёдор Достоевский “Инсон калласида туғиладиган ҳар қандай даҳо ғояда ёки фикрда бошқа одамларга англашиб, етказиб бўлмайдиган, жилд-жилд асарлар ва шарҳлар ёзиб, ўттиз беш йил тушунтиришга ҳаракат қилиб ҳам англашиб бўлмайдиган алланима қолиб кетади; мянғизда асло четга чиқишни истамаган алланима доим қолади, абадий сиздан ажралмайди”, дейди. (Достоевский Ф. М. Телба: 415-бет)

Аслида Худо бандаларини ҳамма нарсадан огоҳ қилади. Афсуски, одамзод турли тарзда билдириладиган ишораларни сезмай, эътиборсиз қолдиради. Одам тушидаги огоҳлантиришларга аксарият ҳолларда бепарво қарайди. Бу унинг рамзлар маъносини англамаслигидан келиб чиқади. Илоҳий китобларда тушда кўринган рамз, ишораларни англаш инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади. “Қуръон” да Оллоҳнинг пайғамбари Юсуфнинг бошидан кечирганлари нақл қилиниб, у “энг гўзал кисса” деб таърифланади. Ушбу киссада Юсуф ибн Яъқуб Миср мамлакати подшосининг тушини таъбир қилиб, халқни келгусида рўй берадиган очарчилик балосидан сақлаб қолгани баён этилади. Қиссада Юсуфнинг қисмати нима учун шундай чигал кечгани хусусида ҳам изох берилади. Яъни “Юсуфни – унга барча тушларнинг таъбирини билдириш учун, – ўша ерга (Миср ҳокимининг уйига) жойлаштириб қўйдик. Оллоҳ ўз ишида ғолибдир (Яъни Уни Ўзи хоҳлаган ишни қилишдан ҳеч ким ман қила олмайди)” дейилади (12-сура, 21-оят). Юсуф Оллоҳ унга ато этган илоҳий илм туфайли тушлардаги белги, рамзлар маъносини аниқ англайди ва уларни тўғри таъбир қилади. Тушда кишининг бошидан кечирганлари ва ҳаёл-орзулари бириқиб кетади ва улар мантикка номувофик, ақл билан тушуниб етиш мушкул ғаройиб манзара ҳосил қилади. Унда намоён бўлган рамз, белгилар нимага дахлдорлиги, нимага ишора эканлигини ҳар қанча бош қотирганда ҳам тушуниб, идрок этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ф. Достоевский “тушингиз сизга аллақандай бир янги нарсани, сиз кутган нарсани башорат қилгандай бўлади; сиз қаттиқ таъсирланасиз, шодланасиз ёки қайғуга ботасиз, лекин ўзи бу нимадан иборат, сизга қандай хабар келади – буларнинг барини на англай оласиз ва на эслайсиз”, дейди. Юсуф алайҳиссаломнинг тушларни таъбир этишидан аён бўладики, Оллоҳ бандаларига ҳамиша беҳад меҳрибонлик қилади ва уларга турли рамз, ишоралар орқали тўғри йўлни кўрсатади. Аммо муаммони қандай ҳал қилишни ҳар бир кишининг ўзига қолдиради. Чунки у одамларга ақл қувватини бериб қўйган. Афсуски, кишилар ўзларига берилган жуда кўп имкониятлардан керакли ўринда фойдаланишолмайди. Жумладан, ўзларидаги ақл қувватини ҳам етарлича ишга солишолмайди. Одамлар вақти ва ақлий-руҳий қувватини кўпроқ нафсини лаззатлантириш учун увол қилишади. Улар теварак-атрофдаги воқеалардан ибрат олмаслиги, эшитган, билган, гувоҳи бўлган ҳодисалардан ўзи учун керакли хулоса чиқаролмаслиги боис маънавий-руҳий камолотга эришолмайди. Ҳар бир одамнинг ён-верида эса уни ҳақ йўлга даъват этадиган, фалокат, офатлардан сақлайдиган жуда кўп рамз, ишоралар туради.

Туш – жўн ҳодиса эмас. У инсон табиатидаги ғоятда ғаройиб жумбоқ бўлиб, унинг сир-синоатларини “икки қарра икки тўрт” деган тарзда тушунтириб, шарҳлаб бўлмайди. У кишининг маънавий-руҳий олами, дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур беради. Чунки тушида кишининг руҳий ва жисмоний ҳиссиёт, кечинмалари акс этади. Киши тушида кўпинча ўзини ожиз ҳолда кўради. Отабек ҳам тушидан ўзини “дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушган” ҳолда кўриб, чўчиб уйғонади. Ҳаётда эса ҳар бир одам ўзини ҳамма нарсага қудрати этадиган каби туттади, арзимас муваффақиятидан беҳад ғурурданиб юради, барчадан ўзини устун, деб билади. Отабек – қатта амалдор, давлатманд кишининг яққаю ягона фарзанди. У савдо ишлари билан кўп юрт кезган. Шу боис у энг мушкул, таҳликали вазиятларда ҳам ўзини дадил туттади. Ҳаёти хавф остида турганида ҳам

Ўзини йўқотиб қўймайди. Қаҳри қаттиқ, золим амалдорлардан асло чўчимайди. Уларга бўйин эгмасдан тенгма-тенг туриб сўзлашади. Лекин ҳар қанча довюрак, дадил бўлса-да, тушида кўркади, ўзининг ночорлигидан изтиробга тушади. Барча динларда такаббурлик инсонликка номуносиб иллат экани таъкидланади. Чунки инсоният азалдан табиатидаги айни шу иллат туфайлидан азият чекади. Одам илоҳий мавжудот бўлгани боис унинг ботинида турфа ҳодисалар, сирли жумбоқлар яширин туради. Оллоҳ одамнинг ўзига ва оламга тегишли кўп сирларни пинҳон тутати. Одам кўпинча сахар пайтида туш кўради. Сахар эса энг қутлуғ вақт саналади. Сахарда кун тун устидан ғолиб келади. Бу пайтда жамики жониворлар кунни олқишлаб, овоз беради: хўроз кичқириб, чумчуқлар чуғурлай бошлайди, қалдирғоч валфажр айтади. Дов-дарахтлар ҳам сахар арафасида барг чиқариб, гуллайди. Сахар еру коинотда ҳаёт давом этаётганидан дарак беради. Шу боисдан барча динларда тонгда туриб, ибодат қилиш буюрилади.

Сахар вақтнинг алоҳида бир бўлагидир. Бу пайтда тун чекиниб, кун бошла-нади. Оламга интиклигидан сарғайган кўёш аста-секин чикиб келади. Борлиқда ҳаёт қайтадан жонланади. Сахарда жамики жонзотга ризқ улашилади. Шайх Фаридиддин Аттор бу хусусида шундай дейди:

*Келур ризқим менинг субҳу азалдин,
Қутулдим бир йўла ҳирсу хабардин...
Ўзинг е ўз гамингни, бўлма гофил,
Биров ерми гамингни, ўйла, охир...
Магар билмасмисан, тонг тунни ўртар,
Сени ухлоқ кўриб ёқангни йиртар.
Ва андин, кўрқамен, бедор бўлур сен,
Кийимсиз, қип-яланғоч, хор бўлурсан...*

Ҳар бир одам уйғоклигида – ўнгида кечган воқеалардан ҳамда ухлаганида – тушида кўрган ҳодисалардан, албатта, таъсирланади. Аниқки, уйғоклигида кўрганлари кишига кўпроқ таъсир этади. Аммо бундан тушда кечганлари одам учун унчалик аҳамиятли саналмайди, деган хулоса чиқмайди. Тушда кечганлари кўпинча кишининг ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Лекин бу бирданига сезилмайди. Тушда кўринган ҳодисалар секинлик билан воқеликка айланади. “Қуръон”да Юсуф алайҳиссаломнинг тушда кўрганлари қирк йилдан сўнг амалга ошгани айтилади (12:100). Бу инсоннинг туши – ғайб сири эканлиги, унда Оллоҳнинг ҳикмати яширинлигини билдиради.

Кишига тушида у уйғоклигида қилган ишларга катъий баҳо берилади ва кел-гусидаги ҳодисалардан огоҳ этилади. Шу боисдан Шекспир қаҳрамони Отелло: “Туш бўлса ҳам бир гаплардан хабар беради” дейди. (Шекспир В. Сайланма. Уч жилдлик. 2-жилд. – Т.: “Фан”, 2008. – 654 б. – 247-бет.) Ана шу мавҳум хабар одамни кўркувга солади. Одам ҳар қандай иш, юмушнинг машаққатларини бо-шига тушгачгина ҳис қилади. Киши иссиқ-совуқнинг қадрини, очлик, касаллик азобини уларга дуч келган пайтида чинакамига сезади.

Тушлар кишиларнинг аклий, руҳий, маънавий, ижтимоий даражаси, инти-лиши, фаолиятига мувофиқ кечади. “Кўпинча тушларимга буюк шахслар кира-ди, – дейди улуғ адиб Чингиз Айтматов. – Улар билан ҳеч қачон учрашмаган бўлсам-да, аммо тасаввурга эгаман. Баъзан бирорта тирик жонга айтмай юрган сирларимни уларга айтиб қўяман.” (Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оху зори: (Аср адоғида айтилган истиғфор). – Тошкент: “Шарк”, 1998. – 432 б. – 57-бет.)

Ҳаётда ҳеч бир ходиса ўз-ўзича рўй бермайди. Ҳар қандай воқеа заминида нимадир ётади. Жумладан, тушлар ҳам муайян заминга асосланади. Туш-

да кўринган ходисалар замирида, албатта, ўзига хос сабаблар туради. Одил Ёқубовнинг “Кўхна дунё” романида Султон Маҳмуднинг кўркинчли тушлар кўриши ҳақида сўз боради. Жумладан: “Мана, бу дарди бедавога гирифтор бўлганига бир неча ой бўлди, шундан бери кўнгли нотинч, жони беҳаловат, кечалари ёмон тушлар кўриб, ваҳима босади. Нечундир эзгу ишлари, курган касрлари, яратган боғлари, барпо қилган мачит ва макбаралари эмас, жанглар сурони-ю отлар дупури, кесилган бошлар, дорда чайқалган мурдалар, ёнгинда қолган шаҳарлар ёдига тушади. Миясида илгари ҳеч қачон ўйламаган ёмон ўйлар чарх уради” дейилади. (Ёқубов О. Кўхна дунё: Роман. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 336 б. – 40-бет.) Одил Ёқубов ушбу романида кишиларга қилинган ҳар қандай зулм, зўравонлик изсиз кетмаслиги, золим, ким бўлишидан қатъи назар, ўз қилмишлари учун, албатта, жазога тортилишига ишора қилади.

Тушларни ҳар ким ўз ҳаёт тажрибаси, тушунча, дунёкараши асосида талқин қилади. Чунки уларда ҳеч бир нарса аниқ айтилмайди. Тушлардаги ана шу мавҳумлик кўнгилга ҳадик солади, соҳибини изтиробга қўяди. Султон Маҳмуд ҳам тушлари нимага ишора эканини билолмаганидан хавотирга тушади. Шундан унинг “миясида илгари ҳеч қачон ўйламаган ёмон ўйлар чарх уради”.

Одам ўзини мажбурлаб ухлаши ёки ухламаслиги, овқатланиши ёки сув ичмаслиги мумкин. Лекин ҳеч ким ҳоҳлаган пайтида туш кўриб, истамаганида туш кўрмасликнинг уддасидан чиқолмайди. Чунки туш кўриш-кўрмаслик одамнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ ходиса эмас. Бу рухий-жисмоний жараёни акл, ирода кучи билан тартибга тушириб, бошқариб бўлмайди. Шунинг учун одам тушида кўркиб ёки ҳаяжонланиб кетганида босинкираб, ҳеч кимга билдирмаган ички сирларини айтиб қўяди. Масалан, жиноятчиларнинг кирдикорларини очиш учун уларнинг асаб хужайраларига таъсир этадиган турли дорилар, ўткир спиртли ичимликлар, наша, кўкнори, ёлғонни фош қилувчи детекторлардан фойдаланилади. Лекин бу усуллар ҳар доим ҳам қутилган натижани бермайди. Аммо ҳар жиҳатдан бақувват, асаблари обдон чиниккан жосуслар ҳам тушида алаҳсираб, ўзининг қимлиги, асл мақсадини ошкор этиб қўяди. Айрим бадий асарларда тушнинг мана шундай ғаройиб жиҳатига эътибор қаратилади. Шунинг учун Фёдор Достоевский: “Киши бесару самон бўлиб эзилиб юрган чоғларда унинг кўрадиган тушлари ҳам кўпинча беҳад каварган, тиниклашган ва худди ўнгида кўрганга ўхшаган бўлади. Гоҳида одамнинг тушда кўрган нарсалари фавқулодда жуда даҳшатли бўлиб туюлади. Лекин тушдаги муҳит ва кечаётган жараёнлар шу қадар ишонса бўладиган, умумий манзарага мос, уни бадий жиҳатдан тўлдирадиган нозик тафсилотларга эга бўладики, уларни ўнгида шу туш кўрган одамнинг ўзи ҳам, у борингки, Пушкин ёки Тургенев сингари санъаткор бўлган чоғида ҳам тўқиб чиқара билмасди. Шундай тушлар, жуда узок вақтлар эсда қолади ва жисми урён, ўзи бир ҳоли сар бўлиб юрган одамга жуда қаттиқ таъсир қилади”, дейди ва Раскольников кўрган кўркинчли тушни баён этади. (Достоевский Ф. М. «Жиноят ва жазо»: Роман, И. Ғафуров тарж. – Т.; Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 664 б. – 69-бет.) Ушбу туш тафсилотлари романда олти саҳифани эгаллайди.

Қотиллик қилиши арафасида ҳаловатидан айрилган Раскольников тушида етти ёшлик пайтини, ўзи туғилган шаҳарчани, байрам куни кечкурун отаси билан шаҳар чеккасига сайилга борганини эслайди, ковокхона олдида маст-аласт одамларнинг бақир-чақир қилаётгани, каттакон аравани тортолмаётган кирчанғи отни, аравага кўп одамлар чиқиб олганини, эгаси ва бошқа одамлар аравани жойидан кўзғотишга кучи етмаётган орик, кичкина отни аямай савалашаётганини, мастлигидан қутуриб кетган эгаси отни қамчи билан ургани камлик қилгандай шоти билан ура бошлаганини, атрофдагилар бу томошадан маза қилиб кулганини, Раскольников ўзини отнинг ёнида йиғлаб югуриб бораётганини, отнинг нақ кўзига

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

камчи тушуришаётганини кўради ва отга ачинганидан йиғлаб, “юраги қинидан чикиб кетгудек бўлади, кўз ёшлари қуюлиб келади. Отни камчилаётганлардан бирининг камчиси унинг юзига” тегиб кетади; лекин у буни сезмайди, у кўлларини карсиллатиб синдиради, бакиради, соч-соколлари оппоқ оқариб кетган чолдан нажот истаб чопади, қария бошини чайкайди, буларнинг бари унга ёкмайди, уни дилгир қилади”. Маст-аласт кишилар аравани тортолмай йиқилган ориқ отни кўлларига илинган нарса: тош, таёк, қамчи, шоти билан уриб ўлдиришганида Раскольников додлаганича саман отнинг олдига бориб, унинг жонсиз, қонга беланиб ётган бошини қучоклаб ўпади, кўзларидан, лабларидан ўпади... Кейин кутилмаганда ўрnidан сакраб туриб, ғазаб билан муштчаларини кўтариб отнинг эгасига ташланади. Шу он анчадан бери унинг орқасидан қувиб юрган отаси ушлаб олиб, одамлар орасидан олиб чикиб кетади”. Раскольников одамлар нега отни ўлдиришди, деб йиғлайди. Нафаси тикилганидан бошқа сўз айтолмайди. “Бақирмоқчи бўлади ва уйғониб кетади”. Раскольников қўрқинчли туш кўргач, ўзининг режалаштирган иши – судхўр кампирни ўлдириши беъманилик эканини англаб етади. “Ё раббим! Нахотки, нахотки мен ростдан ҳам қўлимга болта олиб, унинг калласига урсам, миясини мажақлаб ташласам... Шилимшиқ, иссиқ қон ичида кечиб юрсам, қулфни бузсам, ўғирлик қилсам, қўрқиб-пусиб, биқинсам; бошдан-оёқ қонга беланганча... қўлимда болта билан яширинсам... Ё раббим, нахотки?” деб изтиробга тушади. Романда Раскольниковнинг мудҳиш жиноятга қўл уриш арафасидаги азобли ўйлари батафсил баён этилади ва унинг қай тарзда қотиллик қилгани кўрсатилади. Ўқувчи Раскольниковни нияти, мақсади жиноятчи қотилга айлантирганини ҳис қилади ва ниятда гап кўплиги, мақсадда ҳикмат борлиги, ота-боболаримиз яхши ният қилиш кераклигини бежиз айтишмаганини кўнглидан ўтказди.

Тушлар кўпинча кишини ўтганларни эслашга ундайди. Уларда кишининг бошидан ўтган воқеалари, яқин одамлари киёфаси, тасодифан дуч келган кишиларнинг ҳолати кўринади. Бу пайтда хотиралар шабадада мавжланган қўл юзидаги тўлкинлар сингари бир-бирига уланиб кетаверади. Тугамайдиган туюладиган манзара, кўринишлар, дилга хуш ёқадиган ёки ҳавотирга соладиган воқеалар, афсуски, охирига етмасдан шарт узилади. Фаройиблиги шундаки, бу кўпинча ташқи таъсир туфайли юз беради. Яъни киши кутилмаганда нимадан-дир чўчиб, бехосдан уйғониб кетади. Бундай тушлар қарама-қарши фикрлар уйғотиб, кишига ҳаётнинг у аввал эътибор қилмаган ҳақиқатларини очиб беради. Кўнгил тубидан ёришиб чиқадиган бу фикр таъсирида одам ўтган воқеаларни қайта ўйлаб кўради ва хатоларини англайди. Лекин уларни ошқора тан олгиси келмайди. Султон Маҳмуд Ғазнавий, Абдуллатифнинг ҳолатида ҳар кимда мавжуд ана шу ожизлик кўринади. “Кўҳна дунё”, “Улуғбек хазинаси” қаҳрамонлари алғов-далғов тушлари туфайли хатоларини тушуниб етади ва ўзини кечиролмай, изтиробга тушади.

Марҳумлар тушга бежиз кирмайди. Чунки ҳар биримизнинг ҳаётимиз тириклар ва марҳумларга боғлиқ тарзда кечади. Биз истасак-истамасак, ҳар доим марҳумларни эслаймиз. Уларнинг феъл-атворидаги турли жиҳатларни ўзимизча муҳокама қиламиз. Марҳумлар ҳар биримизнинг ҳаётимизда ҳамиша муайян ўрин эгаллайди. Шунинг учун эртас, дostonларда ҳам, ёзма адабиёт намуналарида ҳам тирикларнинг тушига марҳумлар кўрингани тўғрисида сўз юритилади. Чунки ҳақиқатан ҳаётда шундай ҳодисалар содир бўлади. Худо тирикларга марҳумлар руҳи орқали хушхабар етказди ёки тавба қилиб, ёмон ишлардан тийилишига ишора қилади. Одамларга тушида ҳам юз бериши кутилаётган ҳодисалар очик-ошқора билдирилмайди. Чунки Оллоҳ одамга теваарак-атрофидаги ҳодисалардан ибрат олиб, мушоҳада юритиши учун аклидрок бериб қўйибди. Яратувчи шу боис одамнинг ўзига ва оламга тегишли

кўп сирларни пинхон тутати. Бўлғуси воқеалар одамларга ўнгида ва тушида аниқ-равшан билинганида ҳаёт жуда силлик, бир меъёрда кечган бўларди, кишилар ҳеч қандай ташвиш, муаммога дуч келмасди. Агар шундай бўлганида ҳаёт яқраг тус олиб, у жуда зерикарли бўлиб қоларди. Ҳаёт қизик, ғаройиб кечиши учун ҳам келгусида кутилаётган ҳодисалар очик-ошқора эмас, жуда нозик ишоралар, турли рамзлар орқали маълум қилинади. Кишилар бу ишора, рамзларни кўпинча воқеалар бўлиб ўтганидан кейингина пайқашади ва уларга эътибор беришмаганидан пушаймон бўлишади.

Одамга теварак-атрофидаги кўп нарсалар жўн ва арзимасдай туюлади. Лекин айнан ўша нарсаларнинг қатида кўп сир-саноат яширин туради. Улар ҳаётнинг аввал маълум бўлмаган ҳақиқат, ҳикматларини англашга очкич эканлиги кутилмаган бир тасодиф туфайли аён бўлади. Ушанда киши эътибор қилмаганлари ҳам кадрли эканлиги, ҳаётда ҳам ҳар бир нарса эъзозлашга лойиқ эканлиги хусусида ўйланиб қолади. Султон Маҳмуд Ғазнавийни ҳам, Абдуллатифни ҳам ноҳақ қурбон бўлганларнинг руҳи безовта қилади. Уларнинг ҳар иккаласи одамларнинг ҳаёти билан ўйнашаётгани ҳақида кўп-да ўйлашмаган. Бошқаларни назар-писанд қилишмаган. Одил Ёқубов “Кўхна дунё” романида Бўтакўзбегим руҳининг Ибн Сино тушида кўринганини қаламга олиш орқали тириклар эмас, марҳумлар ҳам адолатсизликдан азият чекишини таъкидлайди. “Ҳар бир рух, – дейди Афлотун (Платон), – эзгуликка интилади ва бу йўлда ҳар нарсага тайёр туради. Рух эзгуликнинг мавжудлигини ҳис этади, уни излайди, аммо унинг қаерда эканини англашга қуввати етмай қийналади.” (Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2002. – 372 б. – 82-бет)

Туш мотиви қаҳрамон руҳий ҳолатини очишда ўзига хос очкич бўла олиши Антон Чеховнинг “Уйку истаги” ҳикоясида янада яққол сезилади. Ушбу ҳикояда дастёр кизнинг аччиқ қисмати жуда таъсирчан гавдалантирилади. Улуғ рус адиби ушбу ҳикоясида туш мотивини беихтиёр қотилликка қўл урган Варьканинг укубат тўла ҳаётини аниқ тасаввур қилиш имконини берадиган ўзига хос кўзгуга айлантиради. Бировнинг хонадонида хизматкорлик қилиб кунларини ўтказаяётган Варька тузукрок кийим кийиш, тўйиб овқатланишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Хўжайинининг тўхтовсиз бериб турадиган топшириқларини бажаришдан қўли бўшамайдиган бечора киз фақат бир нарса – тўйиб ухлаш тўғрисида ўйлайди. Чунки у эрта саҳардан ярим кечагача тинмасдан елиб-югуриб хизмат қилади. Тонггача эса хўжайинининг беланчакдаги боласига қараб чиқади. Варькага тунда ҳам бирпас бўлса-да, ухлашга имкон беришмайди. Варька хўжайинининг беписанд муомаласи, камситишларини оғринмасдан қабул қилади. Хўжайини уни хўрлаб, ҳақорат қилаётгани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Аммо уйқусизликка тоқат қилолмасдан қийналади. У беланчак тебратиб ўтириб, туш кўради. Тушига ҳам уйку қиради. Ҳикояда бу: “Варькани уйку босиб, кўзлари юмилмоқда. Бўйни толиб, боши ерга оғиб боради. На қовоғини қимирлата олади, на лабларини. Назарида юзи қовжираб, тарашадай қотган, боши тўноғичнинг бошидай кичкина бўлиб қолганга ўхшайди. Алла, қўзим, алла-ё, Сенга ош пишира-ё... деб минғирлайди у. Печкада чигиртка чириллайди. Нариги уйда хўжайини ва шогирди Афанасий хуррак тортади... Беланчак нолигандай ғижирлайди. Варька минғирлайди. Буларнинг ҳаммаси кўшилиб, аллаловчи тун мусиқасига айланадики, бу мусиқани ўринга ётиб эшитганда ҳузур қилади киши. Бу мусиқа Варьканинг ғашига тегади, чунки уйқусини келтиради, ухлаш эса мумкин эмас. Худо кўрсатмасин, агар ухлаб қолса борми, хўжайини уриб ўлдиради”. (Чехов А. П. Танланган асарлар. Уч томлик. 1-том. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1957. – 692 б. – 390 – 391-бетлар.) Ушбу парчада ҳар бир деталь қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифода этишга қаратилади. Адиб ҳикояда уйку инсон учун энг ширин неъмат экани, бу табиий эҳтиёжни ирода кучи билан енгиб бўлмаслиги,

кишини бу зарурий эҳтиёжидан маҳрум этиш фожиага олиб келишини юксак бадий маҳорат билан кўрсатади. “Уйку истаги”ни ўқиётганида ҳар бир кишининг кўнглида беихтиёр Варькага нисбатан ачиниш ҳисси жўш уради. Чунки унда кундузи тинимсиз елиб-югуриб, кечаси ором олмасдан беланчак тебратишга мажбур хизматкор кизнинг уйку истагидаги ҳолати: “У ерга ўтириб, хўжайини калишини ювар экан, шу катта ва чуқур калишга бошингни тикиб, бирпасгина мизғиб олсанг қандай яхши бўларди, деб ўйлайди. Бирдан калиш шишиб кенгайиб, уйдаи катта бўлиб қолди. Варьканинг қўлидан чўткаси ерга тушиб кетди. Варька дарҳол бошини силкиб, кўз олдидаги нарсалар катталашиб, ҳаракатланмасин деб кўзларини каттарок очишга тиришди” деб кўрсатилади. (Ўша манба. 394-бет.)

Кишининг тушида кўрганлари, албатта, унинг таржимаи ҳолига, кундалик фаолиятига муайян даражада дахлдор бўлади. Бу ҳақиқат Варьканинг туши тафсилотлари ва ундан кейинги воқеаларда ҳам кўринади. Одам кўпинча тушидаги кўрқинчли воқеалар таъсирига тушиб, нима қилишини билмай қолади. Бундай пайтда, ҳатто, ўзи билмаган ҳолда жиноятга ҳам қўл уради. Чунки ҳар бир кишининг табиатида эзгу ҳиссиётлар баробарида бошқа иллатлар ҳам яшайди. Одамнинг ичидаги яширин ёвузлик қутилмаганда қандайдир ташқи таъсир туфайли жунбушга келади. Ўша пайтда босик, вазмин кишиларнинг ҳам жаҳли чиқиб, ғазаби жўшади. “Уйку истаги” қаҳрамони ўзи истамаган ҳолда беланчакдаги бегуноҳ болани ўлдиради. Алғов-далғов, тушуниксиз туши ва хаддан ташқари жисмоний толиққани Варьканинг ичидаги кўмилиб ётган нафрат, ғазабни юзага чиқаради. У табиатидаги яширин ёвузлик таъсирига тушади. Бу иллат турли шаклда – бировда озрок, бировда кўпрок, ҳар бир кишида мавжуд.

Антон Чехов мазкур ҳикоясида таҳқирлаш, зулм инсонни руҳан мажруҳ этиб, жиноятга бошлаши, котилга айлангиришини қаҳрамоннинг туш таъсирдаги ҳолати билан боғлиқ тарзда тасвирлайди. “Ниҳоят меҳмонлар кетишади, чироқларни ўчириб, хўжайинлар ётишади. – Варька, болани тебрат! – деган сўнгги буйрук эшитилади. Печкада чигиртка чириллайди; шипдаги доғ, ёйғлик пим ва йўргак, латталардан тушиб турган соялар лип-лип қилиб яна Варьканинг очик кўзига сукилади, уни гангитади. – алла айтай сенга-ё, – деб минғиллайди у, - алла, кўзим, алла-ё... Бола йиғлай-йиғлай қотиб қолади. Варька яна ҳалиги катта тош йўлни, тугун кўтарган одамларни, Пелагеяни, отаси Ефимни кўради. У ҳаммани танийди, ҳаммасини тушунади-ю, лекин қарахт қилиб, қўл-оёгини бойлаб қўйган, яшашга монелик қилаётган бу куч канақа эканлигига чала уйку ичида сира тушунолмайди. У яна шу кучдан қутулиш учун у ёқ-бу ёққа қарайди. Лекин уни тополмайди. У ниҳоят чарчаган ҳолда ўзининг бутун кучини, сезгисини тўплаб, шипдаги липиллаётган доғга тикилади ва йиғи овозига кулоқ солиб яшашга монелик қилаётган душманни топди. У душман – бола экан. Қиз қулиб юборади. Нега шунча кундан буён шу арзимаган нарсани тополмай юрган экан? Шипдаги доғ, соялар ва чигиртка ҳам ҳайрон бўлиб, унга қўшилиб қулаётгандай туюлади. Шу ҳаёл Варькани бутунлай чулғаб олади, у ўрнидан туриб, илжайганча кўзларини юммасдан, уйнинг у бошидан бу бошига юради. Қўл-оёгига кишан бўлиб турган боладан ҳозир қутиламан, деган ҳаёл уни қитиклайди, хурсанд қилади. Болани ўлдиради-ю, кейин ҳузур қилиб ухлайди. У қулиб, кўзларини қисиб, шипдаги доғга қараб, бармоғи билан таҳдид қилади, аста беланчак ёнига боради ва энгашиб болани бўғади; кейин дарҳол полга ётиб ухлашнинг иложи топилганидан беҳад севинади ва бир дақиқадан сўнг ўликдай ухлаб қолади” деб тасвирлайди. (Чехов А. П. Танланган асарлар. Уч томлик. 1-том. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1957. – 692 б. – 395-бет.)

Одам ухлаганида ҳам нафас олади, танасида қон айланади. Яъни унинг танасида ҳаракат жараёни бир зум тўхтамайди. Мия ҳам ҳушдагидай бўлмаса-да,

хар калай, бедор туради: хотирада сакланган воқеалар аралаш-куралаш бўлиб, қутилмаган манзаралар ҳосил қилади. Одам нима ҳақида кўп ўйласа, қандай муаммога дуч келса, тушида айна нарсалар қандайдир тарзда кўринади. Антон Чехов “Уйку истаги” ҳикоясида эса шу ҳақиқатни акс эттиради.

Фитратнинг “Қиёмат” ҳикоясида гиёҳвандликка мубтало кишининг тушида кечганлари нақл этилади. Рўзикул – Почамир кўкнор тополмасдан касал бўлиб қолади. Унинг фикру хаёлини наша топиш, чекиб хумордан чиқиш илинжи банд қилади. Почамир иситмаси чикиб ётар экан: “У дунёда наша бормикин?” деб ўйлайди. Унинг иситмадан қуруқшаб қолган лаблари орасидан фақат шу сўз чиқади. “У дунёда наша топмоқ фикри Почамирнинг миясини чарчатади”. Рўзикул ҳолсизликдан ўзини ўлган ва у дунёга тушган ҳис этади. У дунё ҳақида эшитганлари, ўқиганлари ёдига тушади. Почамир хаёлан Мункар-Накир билан мунозарага киришиб, уларни мот қилади. Қиёмат юз бергани, сон-саноксиз одамларнинг жаннат ва дўзахга тушаётганига гувоҳ бўлади. Тирикликдаги амаллари тарозида тортилаётган одамлар орасида худди бу дунёдагидай “очират” зарурлигини айтиб, тартиб жорий бўлишига эришади. Қурбонлик қилган оқ кўйини миниб, қилқўприқдан ўтиб, жаннатга боради. У жойдаги тўқинчилик, фаровонликдан зерикади. Яшашдан безиб қолган пайтида “Тўрт одим нарироқда кўзига бир бута кўкнор кўринди. Шодлигидан сесканиб кўйди. Бирдан шунга караб югурди. Оёғи остидаги чуқурни кўрмаган экан, оёғи чуқурга тойиб кетди. – Вох! – деб йиқилди. Ўзининг “вох” деганига уйғониб кетиб, кўзини очса, хотини ёстиғи бошида ўтириб, Почамирнинг терларини артадир. Хотини: Устингизни очмангиз, терлагансиз. Тушингизда бир оз кўрқдингизми? – деди. Почамир кўрганларининг тушда эканини билгач, теран бир сўлиш олди. – Уф, сўрама, хотин. Кўп балоларга учрадим. Яхшиямки, туш экан, – деди.” (Фитрат А. Танланган асарлар. Жилд 1. 256 б. Т.: “Маънавият”, 2000. – 179-бет.) Адиб “Қиёмат”ни “хаёлий ҳикоя” деган бўлса-да, унда гиёҳвандликка гирифтор кишиларнинг ҳақиқий ҳолатини гавдалантирган. Гиёҳвандлар бу касалликдан қутулмоқчи бўлганида Почамирдан ҳам баттарроқ аҳволга тушиб қийналади. Почамир мадрасада таҳсил олгани учун у дунё тўғрисида ўйлайди. Аммо бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам яшаш лаззатини наша чекишда кўради. Шунинг учун Рўзикулнинг алғов-далғов тушлари кўкнорига бориб боғланади. Рўзикулнинг тушида кечганларини унинг терларини артиб ўтирган хотини кўрмайди. Хотини Почамир “вох” деб уйғониб кетганида, эрининг тушида кўрққанини пайқайди. Рўзикул тушида у дунёда сайр қилиб, кўп воқеаларни кечирган бўлса-да, улар сассиз кечади. Почамир эшитган овозлар, қичқир, шовқин-суронлар хотинига эшитилмайди. Чунки бировнинг тушидаги манзараларни бошқалар кўролмайди. Туш кўраётган киши эшитган гап-сўз, овозлар бошқаларга номаълумлигича қолади.

Бадий асарлардаги туш тасвири шундан далолат берадики, тушда инсон рухий оламининг нозик ва нафис жиҳатлари кўнгилга ўрнашиб қолган нопок истаклари билан тўқнашади. Шунинг натижасида босирик тушлар юзага келади ва ундаги турли алғов-далғов воқеалар кишини ваҳимага солади. Ҳар бир одам эса ҳиссиётлар, истакларига бошқалар эътиборсиз қарашидан қийналади. Ана шу ҳолат унинг руҳиятига таъсир этиб, миясининг пучмоқларига жойлашиб олади ҳамда ташқи омиллар таъсирида қутилмаганда кўзғалиб, кишини тушқун кайфиятга солувчи тушларни туғдиради. Бундай тушлар моҳияти – нимага ишора экани аён бўлмасдан санокли сониялар ичида хаёл қаърига сингиб, ғойиб бўлади. Айна ҳолат кўнгилни хижил қилиб, кишини ўзидан, бошқалардан, умуман, ҳаётдан норози бўлишига олиб келади. Шунда юракка мажхул оғриқ қиради. Бу эса мантиқ қолипларига сиғмайдиган туш ҳодисаси онг идрок этолмайдиган ғаройиб жумбоқ эканини билдиради.